

TALLINNA TERVISHOIU KÕRGKOO

Õenduse õppetool

Õe õppekava

Kaur Koor, Kristiina Koor

ÕED EESTI VABADUSSÕJAS

Lõputöö

Tallinn 2026

Oleme koostanud lõputöö iseseisvalt. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite töödest, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud. Lubame Tallinna Tervishoiu Kõrgkoolil avalikustada oma lõputöö PDF-versiooni raamatukoguprogrammis.

Lõputöö autorite allkirjad

Kaur Koor, Kristiina Koor

/allkirjastatud digitaalselt/

/kuupäev digitaalallkirjas/

Lubatud kaitsmisele.

Juhendaja Anne Ehasalu, MA
/nimi ja akadeemiline kraad/

/allkirjastatud digitaalselt/

/kuupäev digitaalallkirjas/

KOKKUVÕTE

Kaur Koor ja Kristiina Koor, (2026), Tallinna Tervishoiu Kõrgkool, õenduse õppetool, õe õppekava. Õed Eesti Vabadussõjas. Lõputöös on 32 lehekülge, kasutatud on 54 kirjandusallikat.

Lõputöö on kirjanduse ülevaade, mille eesmärgiks on uurida õenduse arengut Eesti Vabadussõja jooksul. Kirjandusallikate valimiskriteeriumiteks seati tõenduspõhisus, teemakohasus ja täieliku teksti olemasolu; kasutatud on nii eesti- kui ka ingliskeelseid allikaid. Kirjandusallikate leidmiseks kasutati andmebaase PubMed, ScienceDirect, e-kataloogi ESTER, lugejaportaali URRAM, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu digitaalraamatukogu ETERA ning otsingumootoreid Google ja Google Scholar. Lisaks kasutati arhiiviallikaid, mille leidmiseks kasutati Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivi DIGAR ja Eesti Rahvusarhiivi digitaalset uurimissaali VAU.

Õdede töökeskkond Eesti Vabadussõjas oli väga mitmekesine. Õed töötasid nii haiglates, laatsarettides kui ka rongidel. Õdede tööd mõjutasid väga tugevalt personalipuudus, varustusenappus ning erinevate nakkushaiguste levik. Teenistusse kutsuti Esimeses maailmasõjas osalenud halastajaõed. Vabadussõja teise poole suurimaks katsumuseks osutus erinevate nakkushaiguste, eriti tüüfuse vastu, mis võttis epideemia mõõtmed, võitlemine.

Õdede puuduse leevendamiseks korraldati mitmeid kursuseid nii haiglates kui ka Eesti Punase Risti poolt. Olukorra parandamiseks meditsiini- ja muu varustusega asutati organisatsioon Ühistöö, mis kogus annetusi eraisikutelt ja ettevõtetelt. Hiljem loodi Eesti Punane Rist, mis osa Ühistöö ülesannetest üle võttis ning millele seati veel muid kohustusi, ka õdede koolitamine.

Töö võtmesõnad: Eesti Vabadussõda, halastajaõde, meditsiinivarustus, õdede koolitamine.

SUMMARY

Kaur Koor and Kristiina Koor, (2026), Graduation thesis of the chair of nursing at Tallinn Health University of Applied Sciences. Nurses in Estonian War of Independence. The thesis has 32 pages, and 54 references have been used.

The thesis is a literature review, which aims to describe development of nursing during the Estonian War of Independence. To achieve this evidence-based, thematically relevant and articles with available text were used. To retrieve these references, following databases were used: PubMed, ScienceDirect, e-catalogue ESTER, library database URRAM, digital library of the Academic Library of Tallinn University ETERA and search engines Google and Google Scholar. In addition, archival sources were used which were found using the digital archive of the National Library of Estonia DIGAR and virtual reading room of the National Archives of Estonia.

The work environment of nurses during the Estonian War of Independence was very diverse. Nurses were working in hospitals, field hospitals and on trains. Their work was heavily influenced by the lack of personnel, lack of medical equipment and spread of different infectious diseases. All the nurses who had been serving in the First World War were called in to service. The biggest difficulty during the second half of the Estonian War of Independence was the fight against various infectious diseases, particularly typhus, which grew into an epidemic.

To alleviate the lack of nurses, various courses were organized by military hospitals and by Estonian Red Cross. To alleviate the situation with the shortage of medical supplies and equipment, organisation Ühistöö (Cooperation) was created which collected donations from civilians and businesses. Later, Estonian Red Cross organisation was created which took over part the duties of its predecessor and received more of them, including the training of new nurses.

Keywords: Estonian War of Independence, sister of mercy, medical equipment, training of nurses

SISUKORD

KOKKUVÕTE.....	3
SUMMARY	4
SISUKORD.....	5
SISSEJUHATUS.....	6
1. METOODIKA	10
2. ÕDEDE TÖÖTINGIMUSED JA ETTEVALMISTUS EESTI VABADUSSÕJAS.....	12
2.1. Õdede töökeskkond.....	12
2.2. Eesti Punase Risti loodud haiglad ning sanitaarrongid ja -vagunid.....	14
2.3. Vabadussõjas tekkinud vigastuste iseloom ning nakkushaiguste levik	16
2.4. Õdede tööle värbamine ja koolitamine.....	19
3. PROBLEEMID MEDITSIINIVARUSTUSEGA, NENDE MÕJU ÕDEDE TÖÖLE.....	22
3.1. Olukord Vabadussõja alguses	22
3.2. Organisatsioonide Ühistöö ja Eesti Punane Rist tegevus Eesti Vabadussõjas.....	22
3.3. Abi välisriikidest ja nende Punase Risti organisatsioonidelt	23
3.4. Olukord vabadussõja lõpus ning üleminek rahuaegsele tervishoiu korraldusele.....	25
4. ARUTELU	26
JÄRELDUSED.....	28
KASUTATUD KIRJANDUS	29

SISSEJUHATUS

Sõdu on peetud ajaloo algusest saadik (Benov jt, 2022: 557). Oma olemuselt võivad sõjad olla väga erinevad: eristatakse riikidevahelisi sõdu (näit. Esimene ja Teine maailmasõda), kodusõdu (Ameerika kodusõda, Süüria kodusõda). Eesmärgist tulenevalt võib sõdu klassifitseerida vallutussõdadeks (näiteks Napoleoni sõjad, mongolite vallutused), aga ka iseseisvussõdadeks nagu Ameerika iseseisvussõda ja Eesti Vabadussõda. Iseseisvussõjad tekivad rahvaste või kolooniate püüdest saavutada poliitiline sõltumatus. (Definitions...; Singer & Small, 1972; Smith, 2005; United Nations...)

Esimesena piiblis mainitud sõda toimus aastatel 1880-1875 eKr üheksa kuninga vahel Jordani jõe lähedal Jeerikos. Hippokrates, keda nimetatakse meditsiini isaks, ammutas oma meditsiinilised teadmised lahinguväljalt. (Benov jt, 2022: 557).

Ameerika Ühendriikides on märgatud suurenenud toetust õendusele ja õendusharidusele iga suurema sõja ajal. Samuti on sõjavägi ja õendus üksteisega tihedalt seotud ning üksteist palju mõjutanud. Sõja ajal suureneb tähelepanu õenduse erialale, riikide sõltuvusele õdedest ning vajadusele õdede ettevalmistamiseks sellise eriolukorraga toimetulekuks. Sõdade ajal on õed peaaegu ületamatute ülesannetega silmitsi seistes alati olukorrale vapralt vastu seisnud. (Donahue, 2011: 192).

Krimmi sõja ajal (1853-1856) muutus tollase Ottomani impeeriumi pealinn Istanbul üle-Euroopalikuks meditsiinikeskuseks, kus testiti ja vahetati uusi ideid haiguste leviku kontrolli all hoidmiseks nii arstide kui õdede vahel. Seal saavutas tuntuse Florence Nightingale, kelle töö mängis olulist rolli tervishoiuasutuste kujundamisel 19. sajandi teisel poolel. (Tunc, 2019: 110).

Florence Nightingale'i peetakse kaasaegse õenduse loojaks. Oma tegevuses rõhutas ta, et patsiendi paranemist mõjutavad olulisel määral keskkonnategurid, sealhulgas puhas õhk, valgus, sobiv temperatuur, hügieen, vaikus ja õige toitumine. Tema töö aitas parandada haigete ja hooldekodude elanike elutingimusi ning vähendada sõdurite suremust Krimmi sõja ajal. (Nightingale, 1853; Nightingale 1859/1992; Dossey, 2010; viidanud Nichols jt, 2023: 147-148).

Samuti osales Krimmi sõjas Vene keisririik, kelle halastajaõed täitsid haavu sidudes ja lõikustel assisteerides väga olulist rolli. Kuigi sõda andis Venemaale selge eeskuju õenduse

arendamiseks, jäi see võimalus kasutamata ning seal ei toimunud teiste riikidega võrreldavat õenduse arengut. (Murray, 2004: 132-133).

Esimese maailmasõja ajaks oli sõjandus väga palju arenenud. Õed pidid toime tulema uute sõjapidamisviisidega nagu allveelaevad, õhurünnakud, kaevikusõda ja gaasirünnakud. Ühtlasi oli see esimene sõda, mille käigus õed puutusid kokku otsese sõjategevusega, olles pidevalt ohustatud vaenlase pommitamisest. (Donahue, 2011: 196). Õdede tööle oli suur mõju ka nakkushaigustel nagu tuberkuloos, gripp ja düsenteeria, mis Esimese maailmasõja ajal laialt levisid (Gwinnup, 2023).

Läti Vabadussõjas (1918-1920) osalesid õed, kes olid varem juba osalenud Esimeses maailmasõjas. Palju oli ka meditsiinitudengeid ja Punase Risti koolitused läbinud õdesid. Õed olid erinevatest rahvustest ja ühiskonnakihtidest pärit noored naised. Enamasti olid nad lätlased, aga oli ka vene, saksa ja eesti rahvusest õdesid. Õed teenisid nii erinevates haiglates kui ka sõjaväeosades ja evakuatsioonirongil. (Gīle, 2015: 184-185).

Venemaal 1917. aastal toimunud veebruari- ja oktoobrirevolutsioonide tulemusel tekkis Eestis soodne poliitiline olukord, mille pinnalt oli võimalik 24. veebruaril 1918. aastal välja kuulutada Eesti Vabariik (Kööp, 2017: 687). Veebruaris 1918 alustas Saksamaa oma viimast suurpealetungi idarindel Esimeses maailmasõjas, jõudes märtsi alguseks Narva. 3. märtsil 1918 sõlmitud Brest-Litovski rahulepinguga jäid Eesti alad Saksa okupatsiooni alla. (Vahtre, 2020a: 102).

Pärast ligi üheksat kuud Saksa okupatsiooni, 28. novembril 1918, algas Eesti Vabadussõda punaarmee rünnakuga Narva linnale. Sõja jooksul võitles Eesti nii Nõukogude Venemaa Punaarmee kui ka Balti-Saksa Landeswehri vastu. (Kööp, 2017: 687).

Vabadussõja algusperioodi iseloomustas ulatuslik varustuse puudus: ravimeid ja sidematerjali peaaegu polnud ning haigemajades kas puudusid või olid olemas vaid üksikud voodid, madratsid, tekid, toolid, söögiriistad jne. 21. novembril 1918 võeti Saksa okupatsioonivägedelt üle Juhkentali Sõjaväehaigla, mille koosseisus hakkas tööle kolm arsti, kaks ametnikku ja üks halastajaõde. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 213-214). Personalipuuduse leevendamiseks alustati 1918. aasta lõpus tervishoiutöötajate mobiliseerimisega. Teenistusse võeti kõik Esimeses maailmasõjas osalenud halastajaõed. Lisaks korraldati uute halastajaõdede värbamiseks lühemaid kursusi. (Vahtre, 2020a: 523).

Detsembris 1918. aastal loodi organisatsioon Ühistöö, mille ülesandeks sai haavatud ja haigete sõdurite ning sõjavangide toetamine, kaitseväge toetamine, korjanduste ja tuluõhtute korraldamine ning hoolekande ja sõjapõgenike abi korraldamine. 24. veebruaril 1919. aastal loodi Eesti Punane Rist ning selle ülesanneteks said haavatud ja haigestunud sõdurite eest hoolitsemine, laatsarettide avamine ning nende töö korraldamine, haavatute evakueerimine, õdede ja sanitaride koolitamine jne. (Kutsar, 2019: 119-121).

Eesti Vabadussõda lõppes 2. veebruaril 1920. aastal, kui Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa esindajad kirjutasid alla Tartu rahulepingule (Vahtre, 2020b: 423-427). Vabadussõja jooksul teenis sõjaväe haigemajades kokku 323 halastajaõde, kellest kümme olid arstiteaduse esimeste kursuste naisüliõpilased. Vabadussõjas hukkus kaheksa halastajaõde, kõik tüüfuse põdemise tagajärjel. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 192).

Uurimisprobleem: Eesti Vabariigi loomisega ühel ajal pandi alus tervishoiusüsteemi ülesehitamisele. Ajaloo uurimine annab võimaluse arendada kriitilist mõtlemist ning õpetab aru saama, millised faktorid on mõjutanud ajaloosündmusi ja kuidas need mõjutavad õendust tänapäeval ning tulevikus (Madsen, 2008: 525). Õenduse arengut Eesti Vabadussõja jooksul on vähe uuritud.

Uurimistöö eesmärk ja ülesanded

Uurimistöö eesmärgiks on kirjeldada muutusi õdede töös Eesti Vabadussõja jooksul õdede töötingimuste ja ettevalmistuse vaatenurgast.

Eesmärgist lähtuvalt on püstitatud järgmised uurimistöö uurimisülesanded:

1. Kirjeldada õdede töökeskkonda ja ettevalmistust Eesti Vabadussõjas.
2. Kirjeldada probleeme meditsiinivarustusega ning nende mõju õdede tööle.

Kesksed mõisted

Eesti Vabadussõda – relvakonflikt, mis algas 28.11.1918 ja lõppes 02.02.1920 Tartu rahulepingu sõlmimisega, millega Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust. (Kööp, 2017: 687).

Halastajaõde – haigete põetamise ja ravimisega tegeleunud ordude liikmed. Tänapäeval kasutatakse õe sünonüümina. (Halastajaõde..., 2025).

Eesti Punane Rist – organisatsioon, mis asutati 24.02.1919, mille ülesandeks oli haavatute ja haigestunute eest hoolitsemine ja nende evakueerimine, laatsarettide loomine ja nende töö korraldamine, õdede ja sanitaride koolitamine jne. (Kutsar, 2019: 120-121).

Ühistöö – detsembris 1918 moodustatud ühisabiorganisatsioon, mille ülesanneteks olid haavatute ja haigete sõjameeste abistamine, reklaami, korjanduste ning hoolekande korraldamine ja sõjavangide abistamine. (Kutsar, 2019: 119).

Sõjaväe Tervishoiuvalitsus – Eesti Kaitseväge osa, mis tegeles kaitseväge varustamisega sanitaarpersonali ja meditsiinivarustusega. (Jervan, 1930: 49).

1. METOODIKA

Käesolev uurimistöö on kirjanduse ülevaade. Kirjanduse ülevaade on kokkuvõtte eelnevalt avaldatud uurimustest, mida peetakse uurimistöö oluliseks komponendiks (Õunapuu, 2014: 93). Kirjandusallikate valimiskriteeriumiteks seati tõenduspõhisus, teemakohasus ja täieliku teksti olemasolu. Otsiti nii eesti- kui ka inglisekeelseid allikaid. Allikate otsingu järgselt tutvuti kirjandusega ning valiti välja sobivad materjalid. Allikate sobivust hinnati ajastu ja uurimistöö teemaga sobivusega: teadusartiklitest, ajaloolistest dokumentidest, mälestustest algallikateni.

Kirjandusallikate leidmiseks kasutati andmebaase PubMed, ScienceDirect, e-kataloogi ESTER, lugejaportaali URRAM, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu digitaalraamatukogu ETERA, Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiivi DIGAR, otsingumootoreid Google ja Google Scholar. Arhiiviallikate leidmiseks kasutati Eesti Rahvusarhiivi digitaalset uurimissaali VAU ning selle otsingumootorit AIS. Digitaliseeritud arhiiviallikatega tutvuti SAAGA andmebaasis ning digitaliseerimata allikatega Rahvusarhiivi uurimissaalis kohapeal.

Otsimisel kasutati järgmiseid eesti- ja ingliskeelseid märksõnu: õendus (*nursing*), õde (*nurse*), halastajaõde (*sister of mercy*), Eesti Vabadussõda (*Estonian War of Independence*), Eesti Punane Rist (*Estonian Red Cross*), ajalugu (*history*), 20. sajand (*20th century*), tüüfus (*typhus*), tüüfuse epideemia (*typhus epidemic*), soetõbi, plekiline soetõbi ning neist koostatud kombinatsioone. Autorid töötasid läbi 194 allikat, millest töös kasutati 54. Kasutatud allikatest 42 on eestikeelsed ja 12 inglisekeelsed. Kirjandusallikad on ilmunud vahemikus 1919-2025. aastatel. Kuna tegemist on ajaloolise teemaga, siis allikate ilmumisajale piiranguid ei seatud.

Autorid tegid koostööd Eesti Sõjamuuseumi teaduri Siim Õismaa ja Eesti Tervisemuuseumi teadur-kuraator Anna Rinaldoga, kes suunasid leidma võimalikke sobilikke allikaid arhiivides.

Autorid jagasid omavahel tööülesanded ära. Leitud allikad jagati omavahel ära nii, et mõlemad autorid töötaks läbi sarnases mahus materjali. Tööd kirjutati kordamööda, et tekiks ühtne, loogilise ülesehitusega tekst. Vajadusel arutleti ja täiendati tööd koos, et kiirendada protsessi ja vähendada ajakulu.

Uurimistöö eetika ja usaldusväärsus

Uurimistöö usaldusväärset tagavad tõenduspõhiste ja teemakohaste allikate kasutamine. Ühtlase tervikpildi loomiseks töötati lisaks läbi erinevaid mitteteaduslikke teemakohaseid allikaid, eeskätt dokumente, mälestusi ning Vabadussõja ajal ajalehtedes ilmunud artikleid, mille sisu kriitiliselt kasutatavuse osas hinnati, kontrollides, kas esitatud informatsioon kattub

ametlike dokumentidega. Vastuolude esinemise korral kasutati ametlikke dokumente. Tekst on korrektselt refereeritud ning autoritele viidatud. Tsitaadid on esitatud kaldkirjas ja muust tekstist eraldatud jutumärkidega ning autoritele on korrektselt viidatud. Töös kasutatud allikad on loetletud kasutatud kirjanduse loetelus. Uurimistöo on vormistatud vastavalt koostamise hetkel kehtinud Tallinna Tervishoiu Kõrgkooli kirjalike tööde vormistamise juhendile.

2. ÕEDEDE TÖÖTINGIMUSED JA ETTEVALMISTUS EESTI VABADUSSÕJAS

2.1. Õdede töökeskkond.

Eesti Vabadussõja alguses ei muutunud mitte ainult riigivõim vaid ka teised struktuurid, sealhulgas tervishoiusüsteem. Loodi sõjaväehaiglate süsteem. Tallinna Sõjaväehaigla ehk Juhkentali sõjaväehaigla võeti Saksa okupatsioonivõimudelt üle novembris 1918, mis nimetati I Tallinna Sõjaväe Haigemajaks ning avati novembri lõpus 400 voodikohaga. Jaanuaris 1919 suurendati voodikohtade arvu 600-ni ning oktoobriks oli voodikohtade arv kasvanud 1400 kohani. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 22). Haigla ülevõtmise järel töötas haiglas kolm arsti, kaks ametnikku ja üks õde (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 214).

1918. aasta lõpus töötas haiglas viis arsti, kaks arsti abi, kaks apteekrit, viis õde ja majandusülem. Veebruaris 1919 töötas haiglas 16 arsti, 15 velskrit, 24 õde ning poolsada sanitari ja töömeest. (Suurkask, 2022: 61-62). Vabadussõja lõpuks oli töötajate arv kasvanud 18 arsti, 55 õe ja 24 velskrini (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 23).

Haigla asus üheksas hoones, lisaks oli kaheksa kõrvalehitist ning oli jagatud viieks jaoskonnaks: sise-, nakkushaiguste-, löikus-, silma- ja närvi jaoskond. Haiglas oli kokku 69 palatit ning üks hoone oli ehitatud kasarmuks, kus oli 250 kergelt haigetele mõeldud kohta. Haiglas asus üks operatsioonituba, viis sidumistuba, röntgeni kabinet, laboratoorium ning apteek, kantselei, laod, sõdurite pood, leivaküpsetusahjud ja töötoad. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 23).

Vabadussõja aegsetest hoonetest on säilinud ainult vundament. 1925. aastal ehitati haiglale uus peahoone, mis on tänaseni säilinud ning seal asub Kaitseväe Peastaap. (Kultuurimälestiste Register, 2015).

Märtsis 1919. aastal formeeriti endise Peeter Suure Merekindluse hospitali (15 puithoonet) ja Bekkeri laevatehase (neli kivimaja) hoonetes III Tallinna Sõjaväehaigla. Algselt oli haiglas 400 voodikohta, mida suurendati juuliks 900 kohani. Haiglas oli viis osakonda: kirurgia, suguhaiguste, sisehaiguste, süüfilise ja nahahaiguste osakonnad. Haiglas töötas 16 arsti, 16 velskrit, 22 õde, kuus ametnikku ja 255 sanitari. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 23-24).

1. märtsil 1919 läbiviidud haigla ülevaatusel on öeldud, et haigla hooned on enam-vähem korras ning veevõrk ja elektrijaam töötavad korralikult (Kirjavahetus arstidesse..., 1919: 48). Samas

on 1921. aastal välja antud raamatus „Eesti Vabaduse sõda XI. 1918 - II. 1920: tervishoidline osa“ välja toodud, et haigla elektrijaam oli tihti rikkis ning haigla kütmiseks kasutatud ahjudega, mis olid mõeldud kivisõega kütmiseks, oli keeruline sobivat temperatuuri hoida, kuna neid pidi kütma puudega (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 24).

1919. aastal avati Tartus kolm sõjaväehaiglat: märtsis I Tartu Sõjaväehaigla 600 voodikohaga, aprillis II Tartu Sõjaväehaigla 1000 voodikohaga ja juunis III Tartu Sõjaväehaigla 75 voodikohaga, mida kaks kuud hiljem suurendati 400 kohani. Haiglaid varustasid inventari ja muu vajalikuga nii erinevad riiklikud asutused kui ka seltsid ja eraisikud. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 25).

Tartu I Sõjaväehaigla asus Tartu Ülikoolile kuuluvas Maarjamõisa kliiniku majas. Haiglas oli sise- ja kirurgiaosakonnad, üks sidumistuba kuue sidumislauaga, kaks operatsioonituba koos lõikuseks ettevalmistamise toaga, röntgeni kabinet, apteek, labor ja kantselei. Haigla personal elas enamasti Tartu linnas oma korterites, aga haiglale kuulus ühiselamu kaheteistkümnele õele. Kokku töötas haiglas üheksa arsti, 13 velskrit, 27 õde, 250 sanitari ja kuus ametnikku. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 25). Haiglal oli oma juurviljaaed, kus kergelt haavatud sõdurid töötada said (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 17).

II Tartu Sõjaväehaigla oli ülesehituselt I Sõjaväehaiglaga üpris sarnane: mõlemad jagunesid sise ja kirurgiaosakondadeks ning mõlemas olid apteek ja labor. II Sõjaväehaiglas oli üks operatsioonituba ja kolm sidumistuba. Lisaks oli selles haiglas desinfektsioonikamber, surnutekamber, sõdurite pood, juuksuri ja tisleri töötoad ning personali kasiino. Haiglas töötas 12 arsti, 17 velskrit ja 30 õde. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 25).

III Tartu Sõjaväehaiglas oli siseosakond 29 ja nakkushaiguste osakond 26 palatiga. Lisaks olid haiglal apteek ja surnutekamber. 1919. aasta sügisest kaotati haiglast siseosakond ning haiglasse jäi alles ainult nakkushaiguste osakond, kus raviti plekilise soetõve, rõugete ja kõhutõvega patsiente. Haiglas töötas seitse arsti, seitse velskrit, üheksa õde, kolm farmatseuti, 62 sanitari ja 8 ametnikku. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 25-26).

Vabadussõja alguses koosnes Eesti Sõjavägi kahest diviisist. Hiljem moodustati juurde kolmas diviis ning soomusrongide diviis. (Vahtre, 2020a: 397-403). Iga diviisi juurde kuulus üks sidumissalk ja üks nakkushaiguste vastu võitlemise lentsalk. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 27-32).

Eesliinil olevatesse väeosadesse õdesid teenima ei saadetud, sest sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner ei pidanud seda kohaseks, kuna need väeosad pidid koosnema meestest. (Kirjavahetus arstidesse..., 1919: 60).

Esimese diviisi sidumissalk töötas ambulantsina, mida vastavalt rinde liikumisele diviisiga koos kas tagalasse evakueeriti või peale tungides järgi liigutati (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 27-28). Teise diviisi sidumissalk ei moodustanud haiglat vaid tegutsesid mobiilselt haigeid ja haavatuid evakueerides. Ülesande täitmiseks oli salgal sanitaarvagonid ning kolm evakuatsioonipunkti: Tartus, Valgas ja Viljandis. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 29). Kolmandas diviisis oli sidumissalgal algul 36-kohaline, hiljem 120-kohaline haigemaja. Haiglas võeti vastu ainult haavatuid ja kirurgilisi haigeid. Nende evakueerimiseks olid kasutada sanitaarvagonid, üks auto ja kaks hobust. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 31). Kõigis salkades oli sarnane arv tervishoiutöötajaid: arste vahemikus 3-5, velskreid vahemikus 4-5, õdesid vahemikus 5-9, farmatseute üks ja sanitare 22-35. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 28, 30-31).

Tööd sidumispunktis iseloomustas vajadus kiirelt olukorra muutustele reageerida: igal hetkel võis tulla käsk asukoha vahetamiseks. Sidumispunktis anti haavatule esmast abi, mille järel ta õe järelvalve all evakuatsioonirongile toimetati. (Pästlane, Johanna..., 1933: 5).

Nakkushaiguste vastu võitlemiseks loodi nakkushaiguste vastu võitlemise lentsalgad. Kõigi kolme diviisi salkade haigemajad olid jaotatud vastavalt haigustele osakondadeks. Kõikides haigemajades olid olemas desinfektsioonikambrid haigete riiete desinfitseerimiseks. Lisaks loodi teises ja kolmandas diviisis juurde eraldi desinfektsioonisalgad. Töötajate arvu poolest olid salgad peaaegu ühesugused, kõigis töötas kolm arsti, 4-6 velskrit, 7-8 õde ja 1-2 farmatseuti. Lisaks olid neis salkades tööl ka desinfektorid, keda oli esimeses ja kolmandas diviisis kolm, teises aga kaheksa. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 27-31).

2.2. Eesti Punase Risti loodud haiglad ning sanitaarrongid ja -vagonid

29. juuni 1919. aasta seisuga oli Eesti Punasel Ristil haiglates 875 kohta: 550 kohta Tartus, 80 kohta Võrus, 30 kohta Valgas, 50 kohta Pärnus, 25 kohta Haapsalus, 20 kohta Paides ja 120 kohta Viljandis. (Sõjaväe Tervishoiu..., 1920: 123-124).

Lisaks asutas Eesti Punane Rist 1919. aasta suvel tuberkuloosi põdevate sõdurite raviks Imastus sanatooriumi ja Tabasalus laste varjupaiga. 1920. aasta jaanuaris avati Tallinnas ortopeedia instituut. (Kutsar, 2019: 122).

Detsembris 1918. aastal leiti Tapa raudteejaamast mõned sanitaarvagunid, mis olid venelastest sinna maha jäänud, segamini kaubavagunitega. Vagunid transporditi Tallinnasse kus need seati kiiresti töökorda ning juba 16. detsembril oli esimene sanitaarvagon töökorras. (Kivinuk, 2019: 53).

Esimese sanitaarrongi ehitas Eesti Punase Risti eelkäija organisatsioon Ühistöö. Rong valmis 10. jaanuaril 1919. aastal ning sellel töötas kaks halastajaõde. Varustusest oli puudus tekkidest, patjadest ja voodipesust. (Ühistöö, 1919: 1). Rong koosnes kolmest valgeks värvitud vagunist, milles igapähe oli 12 kohta haavatutele. Lisaks oli üks kupee arsti, halastajaõde ja velskri jaoks. Rong sõitis välja 12. jaanuaril 1919. aastal. (Pärnu Ühistöö..., 1919: 1).

Haavatute ja haigete transportimiseks rindelt kasutati sanitaarvaguneid, mida haagiti teiste rongide külge ja arstiabi vajajad viidi tagala haiglasse. Rinde läheduse tõttu ei olnud vajadust sanitaarrongideks. Igas vagunis oli halastajaõde. Tallinnas ja Tartus asusid evakuaatsioonipunktid, kus haiged vastu võeti ja haiglasesse toimetati. (Lossmann, 1961: 124).

1919. aasta kevadel ehitati Eesti Punase Risti transpordiosakonna juhataja dr. Voogase juhendamisel mitmed reisivagunid ümber sanitaarvaguniteks. Raskelt haavatute jaoks kasutati paremaid vaguneid ning neisse mahtus kaheksa, kaksteist või kakskümmend kandraami. Lisaks oli neis õde kupee, kus asus ravimite, sidumisvahendite ja puhta pesu tagavara. Kergemalt haavatute jaoks kasutati kolmanda klassi reisijate vaguneid ning neisse mahtus kuni 60 inimest. (Kivinuk, 2019: 70).

Evakuatsioon rindelt oli jagatud kolmeks alaks: 1) Narva-Tallinn grupp evakueeris oma haavatud Tallinna haiglasesse; 2) Lõunagrupp Tartu haiglasesse ja 3) kitsarööpmeline grupp Viljandi ja Pärnu haiglasesse. Tavaliselt haagiti sanitaarvagunid paarikaupa reisirongide külge, mis need vastavasse sihtkohta viis. (Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1997: 71-72).

Sanitaarronge koostati rindel vastavalt vajadusele. Peale Reola lahingut kohandati Tartus neljast-viiest vagunist koosnev kaubarong sanitaarrongiks. Vagunites olid põhkudega kaetud narid ning kivisööega köetav ahi. Vagunitesse mahutati umbes 50 haavatut. Rongis toitlustust ei olnud, süüa saadi mõnes vahepeatuses, kus Ühistöö naisliikmed pakkusid võileibu ja teed.

Tallinnas võtsid haiged üle Punane Rist ja Ühistöö, kes kõik haiged registreerisid ning jaotasid haiglatesse vastavalt vigastustele. (Volmer, Charles..., 1937: 14-17).

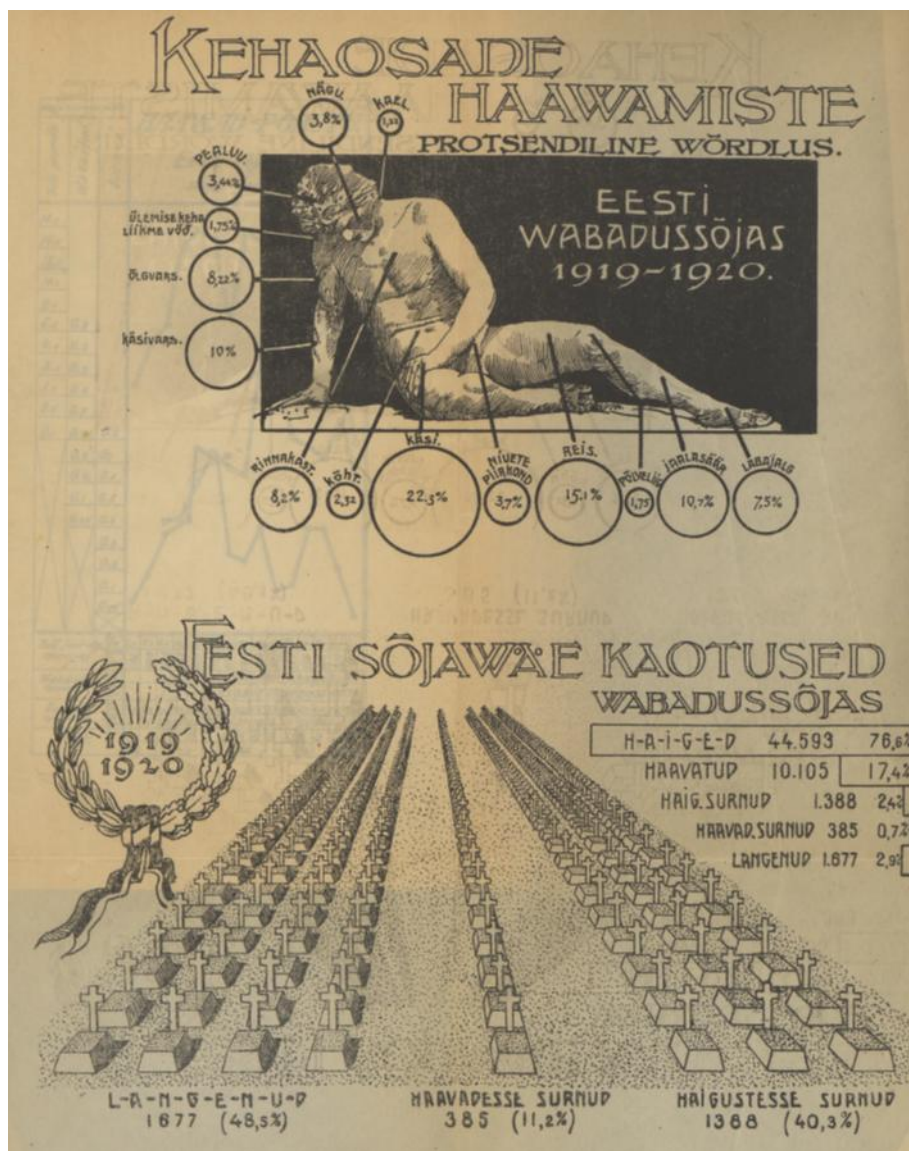
Kokku oli kasutusel 46 sanitaarvagunit. Neist 14 kuulusid Eesti Punasele Ristile ning 32 Sõjaväe Tervishoiuvalitsusele. Sanitaarronge kasutati väga vähe, kuna nii suure hulga haavatute kokku kogumine oleks muutnud evakuatsiooni liiga pikaks. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 161).

Ka Läti Vabadussõjas (1918-1920) osalesid õed, kes olid varem juba osalenud Esimeses maailmasõjas. Palju oli ka meditsiinitudengeid ja Punase Risti koolitused läbinud õdesid. Õed olid erinevatest rahvustest ja ühiskonnakihtidest pärit noored naised. Enamasti olid nad lätlased, aga oli ka vene, saksa ja eesti rahvusest õdesid. Õed teenisid nii erinevates haiglates kui ka sõjaväeosades ja evakuatsioonirongil. (Gīle, 2015: 184-185).

2.3. Vabadussõjas tekkinud vigastuste iseloom ning nakkushaiguste levik

Vabadussõjas langes ja suri: haavadesse 2236 inimest ning nakkushaiguste tagajärjel suri 1352, kokku 3588 inimest. Haavata saadi 80% juhtudest püssikuulist, 15% suurtükitlest ning ülejäänud 5% oli teadmata tekkepõhjusega (Lossmann, 1961: 133).

Vabadussõja jooksul pöördus haiglatesse Eesti väeosadest haavatuna 10 467 meest, kelledest tervetena läks sõjaväeosadesse 2436 ehk 23,27 %; puhkusele lasti 6985 ehk 66,73 %; teenistuseks kõlbmatuks tunnistati 395 ehk 3,77 %; surnuid 422 ehk 4,03 %. Haigeid on terve sõja ajal pöördunud haiglatesse 46 068 meest, nendest läks tervenenukena tagasi väeosse 18 995 ehk 41,23 %; puhkusele lastud 19 474 ehk 42,27 %; teenistuskõlbmatuks tunnistatud 2341 ehk 5,08 %, haiglates surnuid 1424 ehk 3,09 %. (Sõjaväe Tervishoiu, 1920: 263).

Pilt 1. Kehaosade haavamiste protsendiline võrdlus ja Eesti sõjaväe kaotused Vabadussõjas (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 113).

Haavatuid ja põrutatuid 1130, naha- ja suguhaigeid 468, plekitüüfust 752, korduvtüüfust 1301, muid nakkushaigusi 435, sisehaigusi 1508 juhtu, raporteeritakse Punase Risti ja Sõjaväe haigemaja kohta käivas raportis kindral- major Laidonerile. (Ülemjuhataja staabi-..., i.a: 29)

Nakkushaiguste levik

Nakkushaigustest levisid laialdaselt tähniline tüüfus, düsenteeria, taastuv tüüfus ning kõhutüüfus. Vähem levisid leetrid, sarlakid, difteeria, mumps ja rõuged. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 97).

12. augustil 1919. aastal teatati ühest levivast haigusest. Nimelt teatas Petseri komissar Luht hulgast kõhutõves sõduritest, kes haiglasse viidi. (Sõjaväe Tervishoiu..., 1920: 130).

Plekilise soetõve nakkuse leviku tõkestamiseks kehtestas sõjaministri abi kindralmajor Larka 1919. aasta mais määruse, kuidas võib nakatunuid transportida ja kauaks karantiini jätta. Kuna levisid ka täid, siis nende leviku piiramiseks võeti abinõud kasutusele. Kõik rindelt ära toodavad sõjavangid pidid olema 15 päeva karantiinis, peale seda pidid nad käima täitõrje asutuses. Peale sõjavangide vedamist pidi vagunid desinfitseerima. (Sõjaväe Tervishoiu..., 1920: 86).

Rahva sisserände suurenedes otsustati Sõjaväe Tervishoiuvalitsuses juunis 1919. aastal kehtestada sisserändajatele kohustusliku karantiini ja desinfitseerimise, mille kohta pidid karantiinarstid tõendi väljastama. Määrati kindlad kohad, kuhu sisserändajad karantiini jäetakse. (Sõjaväe Tervishoiu..., 1920: 112).

1919. aasta lõpus hakkas Eestis laialdaselt levima tüüfus. Haiguse levik jõudis tipp-punkti 1920. aasta veebruaris ning selle vastu võitlus kestis sama aasta juunini. Epideemia tekkepõhjus ei ole selge, kuid seda seostatakse rindel olevate antisanitaarsete oludega ja 1919. aasta novembris Peterburi pealetungioperatsioonis lüüa saanud ning seejärel Eestisse taganenud Vene valgete loodearmee puudulikult korraldatud meditsiiniteenistusega. (Kopõtin, 2021: 52). Samaaegselt levisid nii tähniline, taastuv kui ka kõhutüüfus (Kutsar, 1990: 219).

Tüüfus on väga kiiresti leviv nakkushaigus, mida levitavad peamiselt riidetäid. Nakatumisest sümptomite tekkeni kulub enamasti 9-14 päeva. Sümptomid algavad äkki – tekivad kõrge palavik ja külmavärinad, väsimus, janu ning pea- ja lihasvalud. Kolme kuni kuue päeva möödudes tekivad kehale väikesed punased täppverevalumid. Haigel tekib jõuetus, võib esineda teadvusekadu ja mõne päeva möödudes haige sureb. Kergematel juhtudel haige seisukord paraneb kahe nädala möödudes ning hiljem paraneb täielikult. (Plekiline soetõbi..., 1920: 3).

Haiguse vastu võitlemiseks võeti kasutusele mitmeid meetmeid. Koostati arstidest ja õdedest koosnevaid lentsalku, mis saadeti piirkondadesse, kus oli rohkem haigeid, piirati liikumist raudteedel. Tervishoiu Peavalitsuses koostati haiguse kohta informatiivseid lendlehti, mis saadeti kohalikele omavalitsustele, kes pidid neid kohalikele elanikele jagama. (Plekilise soetõve, 1920: 4).

Viru rindel määrati küladesse tervishoiu korrapidajad, kellele kohalikud elanikud pidid nakkushaigusi põdevaid või selles kahtlustatavaid inimesi üles andma, et neid haiglatesse saata. Nende inimeste majad, kus oli tuvastatud nakkuhaigusi põdevaid isikuid, tähistati sildiga, millel oli kirjutatud: „*Siin majas on külgehakkav haigus, sisenemine kõvasti keelatud.*“ (Taudide wastu..., 1920: 3).

Kõige keerulisem olukord oli Narvas ja Tallinnas Kopli poolsaarel, kus oli palju endisi Vene Loodearmee sõjaväelasi ning kes olid Eesti võimude eest haiguse leviku ulatust varjanud. Kuna oli suur oht haiguse Eesti sõduritele ja tsiviilelanikele ülekandumiseks, kehtestati haiguse tõkestamiseks karmid meetmed. Kõik Eestis asunud Vene halastajaõed, arstid ja velskrid mobiliseeriti, kusjuures töölt puudumist loeti deserteerimiseks. Haiglatesse määrati Eesti ohvitserid komandantideks, kelle ülesanne oli korra ja puhtuse järelevalve. Hulkuvad Vene sõdurid võeti kinni ning saadeti haiglatesse sanitarideks. (Kopõtin, 2021: 54-55).

Meetmed andsid tulemusi ning haigete arv hakkas kiiresti langema. 1920. aasta juuniks oli haigus likvideeritud. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 210).

2.4. Õdede tööle värbamine ja koolitamine

Vabadussõja alguses loodi meditsiiniteenistus täiesti nullist. Selleks kasutati Eestist pärit meditsiinipersonali, kes olid varasemalt teeninud Esimeses maailmasõjas valdavalt Vene sõjaväes. (Karula, 2019: 60). Suur puudus oli nii velskritest, halastajaõdedest kui sanitaridest, kelleks olid vähesed õppinud. Viimaseid sai võtta sõdurite hulgast. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 185-186).

1918. aasta lõpus alanud mobilisatsiooni käigus võeti teenistusse kõik Esimeses maailmasõjas osalenud halastajaõed (Vahtre, 2020a: 523). Õdedele saadeti teatis, milles neid teavitati, millisesse asutusse on neid tööle määratud ning kästi viivitamata teenistusk kohta ilmuda (Kirjavahetus arstide..., 1919: 362). Edasise teenistuse ajal peeti täpset arvestust õdede teise teenistusk kohta liikumise, puhkusele minemise ja naasmise ning teenistusest vabastamise üle (Peaarsti aruanded..., 1919: 2, 8, 56). Halastajaõdedele maksti algul palka 400 marka, mis hiljem tõusis 600 margani (Kirjavahetus arstidesse..., 1919: 268).

Õdede töökoormuse vähendamiseks kutsuti naisterahvaid üles haiglas abistamas käima: „*Kogume endid kõik – kingime omast ajast kõigewähemalt 2 tundi nädalas haigemaja jaoks –*

aitame haigetele toitu ette kanda, woodid teha, awitame kus waja. Korralikult tunnid hulga peale ära jaotud, ei riisuks see meilt palju aega ega waewa – aga meie haigetele ja haawatutele, kes oma terwise meie eest waenlasega wõideldes jätnud, oleks sellega palju aidatud – ja õdedel oleks ka natuke kergem.“ (Tähelepanemiseks naisterahvastele, 1919: 3).

Probleeme esines naistega, kes kandsid halastajaõe vormiriietust ja märke, kuigi nad ise Punase Risti teenistuses ei olnud ning käitusid ebasüüdsalt. Selle tõttu alustas Eesti Punase Risti peavalitsus halastajaõdede registreerimisega. (Halastajate õdede..., 1919: 1).

Alates 11. juunist 1919. aastal pidid kõik õed, kes Eesti Vabariigis töötada tahavad, ennast Eesti Punase Risti Peavalitsuse või selle kohalikes komiteedes registreerima. Registreerimispalves pidi lisaks isikuandmetele kirjas olema kool, mille õde oli lõpetanud, töökohad, milliseid haigeid on põetanud ja milliseid haigusi ise läbi põdenud. Juurde tuli lisada andmeid tõendavad dokumendid või nende puudumisel kahe inimese allkiri, kes esitatud andmeid tõendada võivad. Alates 10. juulist võisid halastajaõdedena töötada ning halastajaõdede tunnusmärke kanda ainult ennast registreerinud õed. (Määrus halastajaõdede..., 1919: 321).

Madalama astme sanitaarpersonali koolitamiseks korraldati 1. Tallinna Sõjaväe Haigemaja ja 1. Tartu Sõjaväe Haigemaja juures kokku seitse lühiajalist velskrikursust: neli Tallinnas ja kolm Tartus. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 186). Kursused muutusid ajaga pikemaks: esimene kursus kestis 40 päeva ja viimane kestis juba 81 päeva. Kursustel osalenute arv väga palju ei muutunud: kõige väiksem kursus oli 36 õppurit ja kõige suurem 60 õppurit; kokku lõpetas kursused 335 õppurit, neist 22 õena. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 187).

Esimesed eestikeelsed kursused õdede koolitamiseks toimusid Viljandi Punase Risti haigemaja juures 1919. aasta sügisel. Kursused lõppesid oktoobris ning lõpetajatele anti sõjaaegse õe kutse. (Kõrran jt, 2008: 14). Tegemist oli lühiajaliste kursustega, kuid saadi aru, et õdedele on vaja oluliselt paremat õpet sanitaarolude parendamiseks, mistõttu otsustati avada Eesti Punase Risti Halastajaõdede Kool. (Kõrran jt, 2008: 123-124).

Õdede kooli loomiseni jõuti vahetult peale Eesti Vabadussõja lõppu, kui Eesti Punast Rist avas 1920. aasta alguses Tallinnas õdede kooli, mille juurde kuulus ühiselamu kahekümnele õpilasele. Kooli sisseastujatelt nõuti keskharidust ning õppetöö kestis kaks aastat. (Kutsar, 2019: 122). Kuna Punasel Ristil Tallinnas oma haiglat polnud, avati kool ajutiselt Tallinna

keskhaigemaja juures, kus oli kombineeritud nii teoreetiline kui ka praktiline õpe. (Eesti Punase..., 1920: 6).

Õdede kooli õpilased kandsid õppeõe ametinimetust ning peale aastast õpet ja eksami sooritamist said õppurid abiõe tunnistuse. Peale kooli lõpetamist pidid õed ühe katseaasta töötama, mille järel said nad Punase Risti õe ametinimetuse ning õiguse Punase Risti märki rinnal kanda. (Eesti Punase..., 1920: 6).

3. PROBLEEMID MEDITSIINIVARUSTUSEGA, NENDE MÕJU ÕEDEDE TÖÖLE

3.1. Olukord Vabadussõja alguses

Vabadussõja algusperioodi iseloomustas ulatuslik varustuse puudus. Ravimeid ja sidematerjali peaaegu polnud. Haigemajades kas puudusid või olid üksikud voodid, madratsid, tekid, toolid, söögiriistad jne. Samuti oli suur puudus meditsiinipersonalist. (Vahtre, 2020a: 523).

Pika Esimese maailmasõja ja sellele järgnenud saksa okupatsiooni tõttu puudusid Eestil sidumismaterjali ja ravimite tagavarad. Kasutatud sidemed pesti verest puhtaks, steriliseeriti ja kasutati uuesti (Lossmann, 1961: 124-125).

21. novembril 1918. aastal võeti saksa okupatsioonivägedelt üle Juhkentali Sõjaväehaigla, mille koosseisus hakkas tööle kolm arsti, kaks ametnikku ja üks halastajaõde. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 213-214). Personalipuuduse leevendamiseks alustati 1918. aasta lõpus tervishoiutöötajate mobiliseerimisega. Teenistusse võeti kõik Esimeses maailmasõjas osalenud halastajaõded. Lisaks korraldati uute halastajaõdede värbamiseks lühemaid kursusi. (Vahtre, 2020a: 523).

Kuigi mõned asutatud ravitsusasutustest asusid hoonetes, mis olid ka enne revolutsioone olnud kasutusel haiglate, kliinikute või koolimajadena, olid need siiski äärmiselt kehvast seisukorras ning enne nende kasutusele võttu oli vaja neid põhjalikult remontida. Haiglates, kus korrastamisega kauem aega kulus, võis juhtuda, et remondiga paralleelselt pidi haigeid vastu võtma ja ravima. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 12-13).

Sõjaväehaiglate voodikohtade arvuks määrati alguses 400 kohta, mida hiljem vastavalt vajadusele suurendati 800-1000 kohani. Sidumise- ja lentsalkades määrati voodikohtade arvuks 200 kohta, kuid tihti oli kohti sellest vähem. (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 13).

3.2. Organisatsioonide Ühistöö ja Eesti Punane Rist tegevus Eesti Vabadussõjas

Alanud Eesti Vabadussõja tõttu tekkis vajadus organisatsiooni järele, mis toetaks Eesti sõjaväge varustuse jm vajalikuga. 1918. aasta detsembri alguses loodi selleks organisatsioon Ühistöö. Selleks, et tööd lihtsustada, jagati see seitsmeks toimkonnaks, millel oli igal ühel oma juhataja. Tegelema hakati haavatute ja sõjavangide toetamisega, sõjaväe varustamisega, korjanduste ja

pidude korraldamisega ning agitatsiooniga. (Kivinuk, 2019: 51). Organisatsioon laienes kiirelt üle riigi, ning kõigis suuremates linnades loodi oma haruorganisatsioonid (Kivinuk, 2019: 57).

Organisatsiooni esmaseks ülesandeks sai haavatute abistamine. Ühistöö esindajad leppisid Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse juhatajaga kokku, et Sõjaväe Tervishoiu Valitsus tagab haavatute evakueerimise lahinguväljalt ning Ühistöö ülesandeks jääb nende edasi toimetamine haiglatesse ning toitlustamine. Samuti pidi Ühistöö tegelema haiglate varustamise ja korrashoiuga. (Kivinuk, 2019: 52).

Ühistöö levitas ajalehtedes üleskutseid, millega oodati, et rahvas organisatsiooni tööga liituks. Lisaks oodati annetusi, kuna puudus oli paljust vajalikust, näiteks pesu, soojad riided, söögivahendid, seep ja toit. (Ühistöölt, 1919: 4).

Kuna Ühistöö tegevus muutus paljudes eri valdkondades tegutsemise tõttu laialivalguvaks, leiti, et organisatsiooni suurust tuleks piirata. (Kivinuk, 2019: 69). Ajutise Valitsuse otsusel eraldati Ühistöö organisatsioonist Eesti Punasele Ristile järgmised osakonnad: haavatute ja haigete abi andmise osakond, sõjaväe toetamise ja varustamise osakond koos sõjavangide eest hoolitsemiseks. Samuti sõjapõgenike ja sõjaväelaste perekondade eest hoolitsemise kohustus. (Sõjaväe Tervishoiu..., 1920: 8).

3.3. Abi välisriikidest ja nende Punase Risti organisatsioonidelt

Vabadussõja algusega tulid Eestisse lisaks teiste riikide vabatahtlikega erinevate riikide tervishoiu personal, võttes kaasa ka vajalikku varustust mida eestlastel endil põhimõtteliselt polnud (Kivinuk, 2019: 82).

Esimene välisriik, mis hakkas Eestit abistama, oli Soome. Helsingis asutati Eesti abistamise Peatoimkond, mille tervishoiuosakonnal oli oluline roll haiglate varustamisel sidumismaterjali, ravimite, aluspesu ja muu vajalikuga. Ravimite ja sidumismaterjalide saadetised toimetas Tallinnasse vanemõde Hilma Aleksandra Forsman. (Kivinuk, 2019: 82).

Soome Tervishoiuvalitsuse toetusel avati 19. veebruaril 1919. aastal Tallinnas Soome sõjaväehaigla. Kogu haigla sisustus ja muu vajalik saadi Soome tervishoiuvalitsuselt. Haigla tegutses kuni 17. aprillini ning selleks ajaks oli seal jõutud ravida üle 400 patsiendi. (Kivinuk, 2019: 82).

Lisaks haiglale tegutses Petseri rindel Soome ambulants, mis vastavalt lahingutegevusele liikus üksustega kaasa ning andis haavatutele esmaabi. Peale seda toimetati haavatud edasi sanitaarvagunitesse, millega nad haiglatesse edasi toimetati. Soomlaste abi Vabadussõjas peeti väga oluliseks ning tänu sellele autasustati paljusid soomlastest arste ja õdesid Eesti Vabadusristiga. (Kivinuk, 2019: 82).

1919. aasta mais alanud Punaarmee vastupealetungi tõttu kasvas Punase Risti haiglates hüppeliselt haavatute arv ning ravimite, sidumismaterjali ning toiduainete vajadus. Juuni alguses otsustas Eesti Punase Risti peavalitsus avada Taani Punase Risti ambulatooriumi, kui Eesti Vabariigi Valitsus võtab loomisega seotud kulud enda kanda. Eesti Punane Rist tagas haigla personalile eluruumid. (Kivinuk, 2019: 84).

13. juulil 1919. aastal saabus Eestisse Taani Punase Risti esindus ning Valgas avati 90-kohaline ambulatoorium. Haigla juhataja oli dr Ludvig Boye Lundstein ning peale tema töötas haiglas veel neli arsti ja 12 halastajaõde. (Kivinuk, 2019: 84). Ajalehes „Rajalane“ ilmunud artikli andmetel koosnes haigla personal kahest sõjaväe ülemast, neljast arstist ja kümnest õest (Daani Punase..., 1919: 3). Taani Punase Risti esindus lahkus 30. novembril 1919. aastal tagasi kodumaale (Teated Valgast, 1919: 2). Kõiki kümnet halastajaõde ning kahte arsti autasustati Eesti Vabadusristiga (Juske, 1998: 138).

Sama aasta hilissügisel hakkas abi saabuma Suurbritannia Punaselt Ristilt, mis annetas Eestile märkimisväärses koguses ravimeid (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921: 215).

Aprillis 1919. aastal alustas Eestis tööd Ameerika Ühendriikide Punase Risti esindus, mis varustas Eesti raviasutusi soojade riiete, ravimite, toiduainete jpm (Kutsar, 2019: 122).

1919. aasta mais annetas Ameerika Punane Rist Juhkentali Sõjaväehaiglale ravimeid, sidumismaterjali ning kaks vahetust voodipesu ja tekke 2000 voodile. Lisaks hulk tubakat, mida patsientidele välja jagada. (Lossmann, 1961: 125).

Ameeriklased varustasid Eestit soojade riietega, toiduainetega, ravimitega, arstiriistadega ja mitut liiki tehniliste vahenditega. Ameerika Punane Rist jätkas tööd Eestis ka pärast Vabadussõja lõppu kuni 1922. aasta juulini. (Kutsar, 2019: 122).

Venemaalt saabunud sõjapõgenike ja Virumaa idaosas asunud Loodearmee riismete seas puhkes tüüfuse epideemia, mis ähvardas kogu Eestit. Selle likvideerimisel oli suureks abiks Ameerika Punane Rist. 2. märtsil 1920. aastal saabus Eestisse ligi 90 halastajaõde, kelle

ennastohverdava töö tulemusel suudeti epideemia kontrolli alla saada, tüüfuse levik lõpetada ja päästa tuhandeid elusid. (Ameerika halastajate..., 1920; Kivinuk, 2019: 85).

3.4. Olukord Vabadussõja lõpus ning üleminek rahuaegsele tervishoiu korraldusele

Peale Vabadussõja lõppu varustas Ameerika Punane Rist omavalitsuse haiglaid, Eesti Punast Risti ja ülikooli kliinikuid. (Lossmann, 1961: 132). Pärast Vabadussõda kuulus õdede registreerimine ja ettevalmistamine Eesti Punase Risti ülesannete hulka (Lossmann, 1961: 128).

Vabadussõja lõppedes asuti vähendama sõjaväehaiglaid ja sanitaarasutisi. Arstid ja õed demobiliseeriti ning nad asusid tööle erinevates tsiviilasutustes. Likvideeriti ka sanitaarvagnid ja lentsalgad. Eesti Punane Rist asutas Seli mõisas tuberkuloosisanatooriumi. (Lossmann, 1961: 135).

Eesti Punase Risti Halastajaõdede kool avati Tallinna Keskhaigla juures 12. aprillil 1920. aastal, suleti kaks aastat hiljem majandusraskuste tõttu. Võimaldamaks rahuajal kutsetöö tegemist sõjaaegsetel õdedel, korraldas Punase Risti Peavalitsus peamiselt 1925-1927. aastal lisaeksameid, mille sooritamisel saadi kutselise õe paberid. (Kõrran jt, 2008: 124).

Eesti Õdede Ühingu Õdede Kooli põhikiri kinnitati valitsuse poolt 24. augustil 1925. aastal ning õppetöö algas sama aasta detsembris. Õpetajad olid ülikoolist, õppetöö toimus nii kooliruumides kui ülikooli juures (Kõrran jt, 2008: 124-125). Kooli juhtis Anna Erma, kes oli õena töötanud nii Esimeses Maailmasõjas kui Vabadussõjas ning oli ka Õdede Ühingu asutajaliige (Ernits jt, 2020: 61-62). Ta korraldas nii õppetööd, praktikakohad kui oli õpilastele nii toeks kui eeskujuks. Õpilased pidid elama õpilaskodus, kus tuli teha ka majapidamistöid (Kõrran jt, 2008: 126).

4. ARUTELU

Õendus Eesti Vabadussõjas on väga vähe uuritud teema. Antud uurimus annab lühiülevaate õdede töökeskkonnast, koolitamisest Eesti Vabadussõjas ning kuidas mõjutasid probleemid meditsiinivarustusega õdede tööd ja nende lahendamisest Eesti Vabadussõja jooksul. Lisaks selgub materjalidele tuginedes, kuidas sisuliselt mitte millestki loodi toimiv tervishoiusüsteem.

Lõputöö kirjutamisel suurim esinenud takistus oli, et Vabadussõja aegset tervishoiu arengut käsitlevat kirjandust ja uurimusi on koostatud vähe, konkreetselt õenduse arengut käsitlevaid uurimusi pole teadaolevalt tehtud ühtegi. Selle tõttu on uurimuses rohkem kasutatud üldiselt tervishoiu arengut kajastavat kirjandust, kust on õenduse kohta käiv välja nopitud. Kuna kõige põhjalikum Eesti Vabadussõja aegset tervishoiusüsteemi käsitlev teos on Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse poolt 1921. aastal välja antud raamat „Eesti Vabaduse sõda XI. 1918 - II. 1920: tervishoidline osa“, on see ka antud uurimuses laialdast kasutust leidnud.

Autorite arvates oli õdede töökeskkond Eesti Vabadussõja ajal väga mitmekesine. Raamatus „Eesti Vabaduse sõda XI. 1918 - II. 1920: tervishoidline osa“ on välja toodud mitmed sõjaväehaiglad, sidumissalgad ja lentsalgad, kus töötas väga erinev arv õdesid. Tervishoiuasutustes töötavate õdede arv suurenes sõja jooksul pidevalt ning näiteks Juhkentali sõjaväehaiglas töötas sõja lõpus selle algusega võrreldes üle 50 õe rohkem. Lisaks töötasid õed Eesti Punase Risti loodud haiglates (Sõjaväe Tervishoiu..., 1920) ja sanatooriumites (Kutsar, 2019) ning sanitaarrongides ja -vagunites (Lossmann, 1961). Autoritel ei õnnestunud leida Punase Risti loodud asutustes töötanud õdede arvu.

Kopõtin (2021) kirjutab, et Vabadussõjas puhkenud tüüfuseepideemia on üks tõsisemaid epideemiaid Eestis 20. sajandil, mille kiire levik muutis olukorra kiiresti väga tõsiseks ning haigusele pandi piir rangete karantiinimeetmetega, mis nõudsid erinevate valdkondade esindajate koostööd. Autorite arvates on sellest õppida ka tänapäeval, kuna erinevate nakkushaiguste epideemiaid tuleb ette ning eelnevatest saab õppida, millised meetodid toimisid ning millised mitte.

Vabadussõjas osalesid õed, kes olid osalenud Esimeses maailmasõjas (Vahtre, 2020), õed kes olid koolitatud velskrikursustel (Sõjaväe Tervishoiu Valitsus, 1921) ja ka Eesti Punase Risti korraldatud koolitustel (Kõrran jt, 2008). Autorite arvates võib selle põhjal öelda, et sõjas osalenud õed olid oma oskustelt erineval tasemel, mis võib mõjutada meeskonnatööd nii õdedel omavahel kui ka teiste tervishoiutöötajatega. Korraldatud kursuste sisu autoritel leida ei

õnnestunud. Õdede teenistuskohdade ja nende muutuse kohta täpse arvestuse pidamine (Peaarsti aruanded..., 1919) näitab, et õdede puudus oli suur ja oli vaja täpselt tööjõudu hallata.

Vabadussõja keskel kehtestati „Määrus halastajaõdedele“ (1919), milles sätestati, kes võib halastajaõena esineda ning töötada. Rohkem õendust Vabadussõja ajal ei reguleeritud. Õenduse areng sai hoo sisse peale sõja lõppu, kui loodi Punase Risti Halastajaõdede kool ja Õdede Ühing (Kõrran jt, 2008). Mõlemad esimese Eesti Vabariigi aegsed õenduse edendajad – Anna Erma ja Anette Massov – olid osalenud Eesti Vabadussõjas (Ernits jt, 2020). Autorite arvates on Vabadussõja-aegne vähene regulatsioon tingitud sõja lühikesest kestvusest ja vajadusest samal ajal ülejäänud õigussüsteem üles ehitada ning on seetõttu mõistetav.

Lõputöös kasutatud allikate põhjal selgus, millised on riigivõimu vahetusega tekkivad raskused. Nii Kutsar (2019) kui Kivinuk (2019) kirjeldavad, kui oluline on sõjaolukorras rahva toetus – Ühistöö organisatsioon oli oluline toetaja nii rindel sõdivale sõdurile kui neid ravivatele tervishoiutöötajatele. Organisatsioonist kasvas välja Eesti Punase Risti, mis jätkas Ühistöö alustatud tööd sõjaväe tervishoiusüsteemi toetamisel, kuid sai ka palju uusi ülesandeid, muuhulgas uute õdede koolitamise ning aitas tuua Eestisse teiste riikide Punase Risti organisatsioonide esindused, kellelt saabus abi nii meditsiinivarustuse, ravimite kui toidu näol, millel oli Vabadussõja ajal esinenud varustusenappuse tõttu väga oluline roll. Ka autorite arvates tavaliste inimeste toel väga oluline roll riigi toimimisel, eriti sellises olukorras, kus oli Eesti Vabariik Vabadussõja alguses, kus rahvas oli äsja lõppenud Esimese Maailmasõja ja Saksa okupatsiooni tõttu kurnatud ning toimiv riik tuli kiiresti mitte-millestki üles ehitada.

Ettepanek: kasutada lõputöö tulemusi Eesti õenduse ajaloo tutvustamiseks õppeaines Õenduse filosoofia ja õendusprotsessi alused.

JÄRELDUSED

Uurimistöö eesmärk – uurida õenduse arengut Eesti Vabadussõja jooksul, kirjeldada õdede töötingimusi; ettevalmistust ning sellega kaasnenud probleeme ja probleeme meditsiinivarustusega ja nende mõju õdede tööle, sai suures osas täidetud.

Eesti Vabadussõjas olid õdede töötingimused väga erinevad. Õed töötasid nii haiglates, laatsarettides, sanitaarrongidel, sanatooriumites kui ka erineva otstarbega lentsalkades. Töökoormus oli suurem rinde lähedal töötanud sidumissalkade ja nakkushaiguste vastu võitlemise lentsalkade haiglates ning ühtlasem ja mõnevõrra väiksem sõjaväe- ja Punase Risti haiglates. Suureks probleemiks osutus erinevate nakkushaiguste, eriti tüüfuse, levik, millele suudeti piir panna tänu rangetele karantiinimeetmetele. Ettevalmistuse osas olid paremas seisus õed, kes olid osalenud Esimeses Maailmasõjas, kuna neil oli juba palju töökogemusi ning mõned olid halastajaõeks õppinud juba enne maailmasõda. Vabadussõja ajal korraldatud kursused kestsid üpris lühikest aega, mille põhjal võib oletada, et need jäid suhteliselt pealiskaudseks. Kuigi Eesti õenduse areng sai hoo sisse peale sõja lõppu, kui loodi Eesti Punase Risti õdede kool ja Õdede ühing, algas see siiski Vabadussõja ajal, kui pandi paika, kes võib õena esineda ja töötada.

Vabadussõjas esinenud varustuse nappusel oli õdede ja ka teiste tervishoiutöötajate tööle väga suur mõju. Suuremad probleemid esinesid haiglate hoonete korrastamisel ja varustamisel. Probleemi asusid lahendama tavaliste inimeste moodustatud organisatsioon Ühistöö, kes aitas nii haiglate korrastamise, kui ka inventari hankimisega. Üldine olukord läks kergemaks, kui hakkas abi saabuma välisriikidest, kõige suuremaks abistajaks osutus Ameerika Ühendriikide Punane Rist, kellelt saadi nii meditsiinivarustust, kui ka halastajaõdesid, kellest oli väga palju abi tüüfuseepideemia lahendamisel.

KASUTATUD KIRJANDUS

Ameerika halastajate õdede saatkond Tallinna jõudnud. (1920). *Waba Maa nr 49*, 02. märts 2020: 1 <https://dea.digar.ee/page/wabamaa/1920/03/02/1>

Benov, A., Gelikas, S., Fink, N., Glassberg, E. (2022). Military medical research in the IDF: an array of fields and interests. *The Israel Medical Association journal: IMAJ*, 24(9), 557-558. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36168172>

Daani Punase Risti osakond. (1919). *Rajalane nr 54*, 15. juuli 1919: 3 <https://dea.digar.ee/page/rajalane/1919/07/15/3>

Definitions. (i.a). Uppsala Conflict Data Program, UCDP Official Website. <https://www.uu.se/en/department/peace-and-conflict-research/research/ucdp/ucdp-definitions> (11.05.2026).

Donahue, M. P. (2011). *Nursing, the finest art : an illustrated history*. Mosby Elsevier. https://archive.org/details/nursingfinestart0000dona_p718/mode/2up

Eesti Punase Risti õdedekool. (1920). *Tallinna Teataja nr 40*, 18. veebruar 1920: 6 <https://dea.digar.ee/?a=d&d=tallinnateataja19200218.2.117&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA----->

Ernits, Ü., Talvik, M., Tulva, T. (2020). Florence Nightingale'i pärand ja selle peegeldused Eesti õenduse teerajajate tegevuses. *Eesti õendus ajas ja muutumises*: 43-72 https://dspace.ttk.ee/bitstream/handle/123456789/146/16.10.20_TTK_Odede_kogumik_1-140_veeb.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Gīle, I. (2015). Women in the Latvian War of Independence 1918 - 1920 in historical memory: nurses' example. *Romanian Journal for Baltic & Nordic Studies/Revista Romana de Studii Baltice si Nordice*, 7(2): 177-194. https://doi.org/10.53604/rjbns.v7i2_13

Gwinnup, A. (2023). Hazards of Nursing During the First World War, 1914-1918. *The UKAHN Bulletin* 11(1) 2023. <https://bulletin.ukahn.org/hazards-of-nursing-during-the-first-world-war-1914-1918/>

Halastajate õdede registreerimine. (1919). *Waba Maa nr 119*, 12. juuni 1919: 1 <https://dea.digar.ee/page/wabamaa/1919/06/12/1>

Halastajaõde. (2025). Eesti Keele Instituut Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/halastaja%C3%B5de/1/est> (20.11.2025)

Jervan, M. (1930). Eesti Kaitseväe arstide ja sanitaarpersonalitegevusest vabadussõjas. *Eesti Arst* 1930, 9(2): 49-51 <https://www.etera.ee/zoom/7514/view?page=63&p=separate&search=wabaduss%C3%B5jas&tool=search&view=0,306,2049,2984>

Juske, A. (koost). (1998). *Naised Eesti Vabadussõjas aastail 1918-1920*. AS Infotrükk.

Kalling, K. (2025). Sõdadevaheline sõjameditsiin Eestis. *Lahingutoetus- ja teenindus. Kaitseväge Akadeemia*: 204-230 https://kvak.ee/wp-content/uploads/2026/01/EMA_Occasional_Papers_22_web.pdf

Kalling, K. (2018). *Eesti meditsiini 100 aastat*. AS Printon

Karula, K.-V. (2019). Eesti Kaitseväge Meditsiiniteenistus 1918–1940. [Magistritöö, Kaitseväge Akadeemia]. ILIAS https://ilias.mil.ee/ilias.php?baseClass=ilrepositorygui&cmd=infoScreen&ref_id=74162

Kirjavahetus arstidesse, velskritesse ja õdedesse puutuvais küsimustes ja sõdurite haiglasse saatmise kohta (nimekiri). Sõjavägede Tervishoiuvalitsuse ja Apteegi Peavalitsuse teenijate nimekirjad. (1919). *Sõjaväe Tervishoiuvalitsus 1918-1941*, Eesti Riigiarhiiv (ERA, 499, 1, 34), Tallinn, Eesti.

Kirjavahetus arstide, velskrite ja õdede kohalemääramiste asjus. (1919). *Sõjaväe Tervishoiuvalitsus 1918-1941*, Eesti Riigiarhiiv (ERA, 499, 1, 37), Tallinn, Eesti.

Kivinuk, A. (2019). *Eesti, eestlased ja Punane Rist. Sümbolika ja teenetemärgid*. Tallinna Raamatutrükikoja OÜ.

Kopõtin, I. (2021). Võitlus tüüfuse epideemia vastu Eestis 1920. aastal. *Sõdur*, nr 3(119) 2021. 52-57. https://issuu.com/sodur/docs/s6dur_3_21_issuu/52

Kultuurimälestiste register. (2015). 8738 Juhkentali sõjaväehospitali peahoone, 1925. a. <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8738>

Kutsar, K., (2019). Eesti Punase Risti asutamisest 100 aastat. Eesti Punase Risti tegevuse kõrgperiood 1919–1940. *Eesti Arst* 2019; 98(2): 119-125. <https://doi.org/10.15157/ea.v0i0.14713>

Kutsar, K. (1990). Meditsiiniteenistus Eesti Vabadussõjas. *Eesti Arst*, nr 3 1990. 217-219 <https://dea.digar.ee/article/AKeestiartst/1990/05/01/12.1>

Kõrran, T., Onoper, A., Pruuden, E., Roots, E., Ruul-Kasemaa, K., Saluvere, T., Sarv, H., Õnapuu, M. (2008). *Sammud käänulisel teel. Eesti õenduse arengust 21. sajandini*. Tartu: Eesti Õdede Liit

Kööp, A.-L. (2017). Tallinna keskhaigla arstid Vabadussõjas. *Eesti Arst* 2017, 96(11): 687-690. <https://doi.org/10.15157/ea.v0i0.13935>

Lossmann, A. (1961). *Rahutus maailmas: sõdades, revolutsioonides ja vaba Eesti õnnistuses: mälestused*. Eesti kirjastus EMP Stockholm. <http://www.digar.ee/id/et/nlib-digar:766497>

Madsen, W. (2008). Teaching history to nurses: will this make me a better nurse?. *Nurse education today*, 28(5): 524-529 . <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2007.09.008>

Murray, E. (2004). Russian nurses: from the Tsarist Sister of Mercy to the Soviet comrade nurse: a case study of absence of migration of nursing knowledge and skills. *Nursing Inquiry* 11(3): 130-137. <https://doi.org/10.1111/j.1440-1800.2004.00223.x>

Määrus halastajaõdede registreerimise kohta. (1919). RT 41, 28.06.1919
<https://dea.digar.ee/?a=d&d=AKriigiteataja19190628&e=-----et-25--1--txt-txIN%7ctxTI%7ctxAU%7ctxTA----->

Nichols, L., S., Hyde, M. T., Mosley, M., Hallmann, M. G. (2023). Connecting contemporary trauma care to Florence Nightingale's visionary work. *Creative Nursing*, 29(1): 147-156
<https://doi.org/10.1177/107845352202900111>

Peearsti aruanded. Velskrikursustest osavõtjate ja halastajaõdede nimekirjad. (1919). *Sõjaväe haiglad, laatsaretid, sidumispunktid ja nakkushaiguste vastu võitlemise lentsalgad*, Eesti Riigiarhiiv (ERA, 660, 1, 657), Tallinn, Eesti.

Plekiline soetõbi (typhus exanthematicus). (1920). *Sakala*, nr 11. 26. jaanuar 1920: 3
<https://dea.digar.ee/article/sakalaew/1920/01/26/13>

Plekilise soetõve. (1920). *Postimees: hommiku-wäljaanne*, nr 38, 22. veebruar 1920: 4
<https://dea.digar.ee/page/postimeeshommiku/1920/02/22/4>

Pärnu Ühistöö aastapäev. (1919). *Postimees: Pärnu väljaanne* nr 278, 15. detsember 1919: 1
<https://dea.digar.ee/page/postimeesparnuva/1919/12/15/1>

Pästlane, Johanna, Skautpataljoni sidumispunkti õde - mälestusi Vabadussõja sündmustest "Isiklikke mälestusi". Käsikiri. (1933). *Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon*. Eesti Riigiarhiiv (ERA, 2124, 3, 1065) Tallinn, Eesti.

Singer, J. D., & Small, M. (1972). *The wages of war, 1816–1965: A statistical handbook*. Wiley.

Smith, R. (2005). *The utility of force: The art of war in the modern world*. Alfred A. Knopf.

Suurkask, H. (2022). Juhkentali haigemaja lugu. *Sõdur*, nr 1(123) 2022. 56-65.
https://issuu.com/sodur/docs/s6dur_1/56

Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse ülema ettekanne sõjaväe sanitaarorganisatsiooni tegevusest 1918-1920. Ülemjuhataja Staabi ülema ringkirjad ja kirjavahetus sõjaväe tervishoiualastes küsimustes. (1920). *Sõjavägede Staap*, Eesti Riigiarhiiv (ERA, 495, 10, 32) Tallinn, Eesti.

Sõjaväe Tervishoiu Valitsus. (1921). *Eesti Vabaduse sõda XI. 1918 - II. 1920: tervishoidline osa*. Sõjaväe trükikoda. <https://www.etera.ee/zoom/61191/view>

Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse ülem Sanitar-kindralmajor A. Lossmann 50-ne aastane. (1927). *Sõdur: sõjaasjanduse ajakiri*, nr 40 1927. 961-962 <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:16337>

Taudide vastu võitlemine. (1920). *Päewaleht*, nr 52, 5. märts 1920: 3
<https://dea.digar.ee/article/paevalehtew/1920/03/05/8>

Teated Valgast. (1919). *Kaja* nr 21, 2. detsember 1919: 2
<https://dea.digar.ee/article/kaja/1919/12/02/1/35>

Tunc, U. (2019). Lessons from the Crimean war: How hospitals were transformed by Florence Nightingale and others. *Infectious Diseases and Clinical Microbiology 2019*; 1(2): 110-118 <https://doi.org/10.36519/IDCM.2019.19020>

Tähelepanemiseks naisterahvastele. (1919). *Päevaleht nr 79*, 7. aprill 1919: 3 <https://dea.digar.ee/article/paevalehtew/1919/04/07/16>

United Nations Charter. (i.a). United Nations. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (11.05.2026).

Vabadussõja Ajaloo Komitee. (1997). *Eesti Vabadussõda 1918-1920: II osa* (3. trükk). Tallinna Raamatutrükikoda. (Originaal ilmunud 1939).

Vahtré, L. (toim.), Kaasik, P., Salo, U., Pajur, A., Tannberg, T., Lill, H., Hiio, T., Nõmm, T., Minnik, T., Rosenthal, R., (2020a). *Eesti Vabadussõja ajalugu I*. Kirjastus Varrak.

Vahtré, L. (toim.), Kaasik, P., Salo, U., Pajur, A., Tannberg, T., Lill, H., Hiio, T., Nõmm, T., Minnik, T., Rosenthal, R., (2020b). *Eesti Vabadussõja ajalugu II*. Kirjastus Varrak.

Volmer, Charles, Tallinna 1. Kaitsepataljoni reamees-farmatseut - 1. Tallinna Kaitsepataljoni apteeži velskri Voldemar Sumbergi mälestusi Vabadussõja sündmustest "Paraadilt rindele". Käsikiri. (1937). *Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon*. Eesti Riigiarhiiv (ERA, 2124, 3, 1726), Tallinn, Eesti.

Õunapuu, L. (2014). *Kvalitatiivne ja kvantitatiivne uurimisviis sotsiaalteadustes*. Tartu : Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/bitstreams/3538e168-6012-4e90-8484-4bb59be8b14a/download> (12.04.2026)

Ühistöö. (1919). Postimees: Pärnu väljaanne nr 8, 11. jaanuar 1919: 1 <https://dea.digar.ee/page/postimeesparnuva/1919/01/11/1>

Ühistöölt. (1919). *Sakala nr 4*. 14. jaanuar 1919: 4 <https://dea.digar.ee/article/sakalaew/1919/01/14/16>

Ülemjuhataja staabi- ja meditsiiniliste ning valitsusasutuste vahelise kodusõjaaegse kirjavahetuse ja telegrammide ära kirjad tervishoiualastes küsimustes. (i.a). *Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon*. Eesti Riigiarhiiv (ERA, 2124, 2, 339) Tallinn, Eesti.